

Αφανείς «ήρωες» του καθημερινού βίου στην αρχαιότητα

Γ. Α. Πίκουλας

*Αν. Καθηγητής Αρχ. Ελλ. Ιστορίας
Πανεπιστημίου Θεσσαλίας [ΙΑΚΑ]
Εκδότης περιοδικού ΗΟΡΟΣ*

Με ένα τόσο πολυσιδές, και συνακόλουθα ευρύτατο θέμα, όπως τουλάχιστον το θέλει ο τίτλος του, με τί άλλο θα μπορούσα να ξεκινήσω την παρούσα διάλεξη,¹ παρά μόνον με διευκρινίσεις, και μάλιστα απόλυτα αναγκαίες, ώστε να δοθούν οι παράμετροι, που οριοθετούν την πραγμάτευσή μου, και παράλληλα να παρατεθεί εξαρχής επιγραμματικό διάγραμμα της όλης διαρθρώσεώς της. Έτσι, ευελπιστώ πως δεν θα είναι η απογοήτευση, οι απορίες και τα αναπάντητα ερωτηματικά το κέρδος του ακροατηρίου με το πέρας της παρουσίας μου, το οποίο, προσδοκώντας πιθανόν υψηλού επιπέδου πνευματικές απολαβές, θα προσγειωθεί απότομα στην πεζή πραγματικότητα ενός λόγου κοινότυπου και με περιεχόμενό του τα τετριμμένα

---

1. Η διάλεξη δημοσιεύεται, όπως ακριβώς ανεγνώσθη, με την προσθήκη μόνον των απαραίτητων υποσημειώσεων. Οφείλω θερμές ευχαριστίες στη φίλη συνάδελφο Ιόλη Βιγγοπούλου, που με σκέφθηκε και πάλι, καθώς και στις Ελένη Γραμματικοπούλου και Μαίρη Κοντογιάννη για το ενδιαφέρον και τις φροντίδες τους· επίσης στον Κώστα Μοσχονά για την τεχνική υποστήριξή του κατά την ομιλία. Στην ετοιμασία των διαφανειών καθοριστική υπήρξε η βοήθεια του Klaus-Valtin von Eickstedt.

μιας άλλης εποχής. Πράγματι, για τα τετριμμένα μιας άλλης εποχής, της αρχαιότητας, θα σας μιλήσω, τα φαινομενικά τόσο πεζά και ανούσια ως εκφάνσεις ενός αυτονόητα πρόδηλου καθημερινού βίου, αλλά από την άλλη τόσο άγνωστα και νεφελώδη, ακριβώς λόγω αυτής της δεδομένης ή αναμενόμενης προσλήψεώς του, ενίοτε μάλιστα στρεβλής,² που ήταν και παραμένει κυρίαρχη, τουλάχιστον στα καθ' ημάς.

I. Ας αρχίσουμε με τους τίτλους και τα σημαίνόμενα των όρων τους. Ο φετινός «Δ' κύκλος ομιλιών» επιγράφεται με το οπωσδήποτε εμπνευσμένο τετράσημο δίπολο: *Ήρωες-Επώνυμοι* σε αντιδιαστολή με το *Αφανείς-Ανώνυμοι* και έπεται ο επεξηγηματικός εμπρόθετος (τοπικός) προσδιορισμός *στις Παρυφές της Ιστορίας και της Τέχνης*. Εάν, λοιπόν, για τους Επώνυμους και Επιφανείς – προτιμητέο το τελευταίο από το Ήρωες, ώστε να τονίσω επαρκέστερα την αντίθεση – έχουμε γνώση και συνακόλουθα άποψη, αφού γι' αυτούς μιλά η Ιστορία και τούτους εικονογραφεί η Τέχνη, για τους άλλους, τους Ανώνυμους και Αφανείς μένει να τους αναπλάσουμε φαντασιακά και να τους αναπαραστήσουμε εικονικά. Σε αυτούς μάλιστα τους τελευταίους απευθύνεται ο προσδιορισμός του τίτλου, αφού πράγματι στο σύνολό τους έζησαν στις παρυφές του ιστορικού γίνεσθαι. Αναφερόμενοι, λοιπόν, στον καθημερινό βίο και στις πολύπλευρες εκφάνσεις του – χωρίς να έχει σημασία ο διαχωρισμός δημόσιος ή ιδιωτικός βίος, αφού και οι δύο συγκροτούν ισότιμα την καθημερινότητα ενός κοινωνικού συνόλου – προέχει να εντοπίσουμε και να αποδώσουμε, σε τούτη τη διάλεξη, τη διαδρομή στον χρόνο του ανώνυμου και αφανούς, του ανθρώπου, που ως *λάθρα βιώσας*, απέδρασε από τις σελίδες της Ιστορίας και μεγαλούργησε – να μεγαλούργησε, και για το εάν είναι σωστή η χρήση του συγκεκριμένου ρήματος θα το κρίνετε παρακάτω – στις παρυφές της. Με άλλα λόγια, εάν εμείς οι ιστορικοί πρωτίστως, για να μην πω αποκλειστικώς, πραγ-

---

2. Εννοώ στερεότυπα και εξιδανικεύσεις, που χρόνια τώρα παρέχονται, πρωτίστως, από μία «νοσούσα» εκπαίδευση, ώστε να δημιουργείται εικόνα κάθε άλλο παρά αντιπροσωπευτική των προγόνων μας. Είναι εδώ που βρίσκει πρόσφορο έδαφος τα τελευταία, ιδίως, χρόνια για να εκθρέψει και να προβάλει τις ανιστόρητες, ανελλήνιστες όσο και επικίνδυνες θέσεις του, παραπολιτικός χώρος.

ματευόμαστε όσους ανέβηκαν στο προσκήνιο, ή έστω έδρασαν στο παρασκήνιο, του θεάτρου του παρελθόντος, απόψε οφείλουμε να ασχοληθούμε με αυτούς που ήταν εκτός θεάτρου, δεν υπήρξαν καν, στην πλειονότητά τους, απλοί θεατές και θαμώνες της θεατρικής πλατείας της όποιας παράστασης. Εδώ έγκειται ακριβώς και η δυσκολία του εγχειρήματος και ας ελπίσουμε ότι το αποτέλεσμα θα είναι το ευκαίιο.

Ποιός είναι, λοιπόν ο ανώνυμος και αφανής; Και ποιά είναι η ειδοποιός διαφορά τους με τον επιφανή και επώνυμο; Την απάντηση θα επιχειρήσω να δώσω – είναι αλήθεια μετά από αρκετές παλινδρομήσεις και αμφιπαλαντεύσεις της σκέψης– με απολύτως αυστηρά μεθοδολογικά εργαλεία της επιστήμης μου. Οι θεράποντες της αρχαιογνωσίας γνωρίζουν ότι μείζον ζητούμενο της έρευνας –ιδίως στην Επιγραφική και την Αρχαία Ιστορία– για κάθε οργανωμένο κοινωνικό σύνολο ή κρατικό σχηματισμό της αρχαιότητας αποτελεί η κατάρτιση της Προσωπογραφίας του. Προσωπογραφία εφικτή μόνον για τις κοινωνίες των ιστορικών χρόνων της αρχαιότητας με ευδιάκριτο κριτήριο την ύπαρξη γραφής, που αποτελεί και την ειδοποιό διαφορά μεταξύ «αφώνου-προϊστορικού» και «φωνήεντος-ιστορικού» πολιτισμού.

Και εδώ κρίνω αναγκαία επιγραμματική παρέκβαση, ώστε να παραπέμψω στον λόγο της περασμένης ομιλίας: Για εμάς, τους θεράποντες της ιστορίας των ιστορικών χρόνων, δεν ισχύει η «ευτυχής ανωνυμία της προϊστορίας» ως κανόνας, με τις ολίγιστες περιπτώσεις επωνυμίας, ως εξαίρεση. Εμείς κινούμεθα και αντιμετωπίζουμε την «ευτυχή επωνυμία της ιστορίας», όντας όμως δυστυχείς κατά κανόνα, γιατί αυτή δεν είναι –ιδωμένη από διάφορο πρίσμα θεωρήσεως, εννοώ ως προς την ποσότητα παρεχομένων γνώσεων– ο κανόνας, αλλά η εξαίρεση... Δεν σημαίνει δηλαδή ότι στα ιστορικά χρόνια η επωνυμία είναι ο κανόνας, και η εξαίρεση είναι η ανωνυμία. Την εξαίρεση υπηρετούμε, αφού ελάχιστα γνωρίζουμε σε σχέση με ό,τι συγκροτεί το παρελθόν. Και είναι τούτη η εξαίρεση, που μου επιτρέπει να αναφερθώ απόψε στα πεπραγμένα των ανώνυμων, αφού μπορεί να υπηρετώ φωνήεντα πολιτισμό, πολιτισμό δηλαδή με ανεγνωσμένη γραφή, όπως αυτός των ιστορικών χρόνων, όμως η διασφάλιση, διάσωση της επωνυμίας των δημιουργών του δεν είναι πάντοτε δεδομένη.

Κάθε άλλο θα έλεγα, εξ ου και την χαρακτήρισα εξαίρεση. Πόσα πολλά θα θέλαμε να γνωρίζαμε για εκείνον τον κόσμο και όμως τα αγνοούμε, μαχόμενοι αενάως να τα ανασυνθέσουμε; Αυτό δεν σημαίνει ότι είμαστε ή νιώθουμε δυστυχείς, όντας ενώπιοι ομοτέχνων θεραπόντων της προϊστορίας. Οι περισσότεροι το ευχαριστιόμαστε υπηρετώντας φωνήεντα πολιτισμό —άλλωστε επιλογή μας υπήρξε— και το γλεντάμε μάλιστα αρκούντως —κρίνοντας τουλάχιστον εξ ιδίων— κάθε φορά που θα καταφέρουμε να δούμε κάτι πίσω από το παραπέτασμα της λήθης. Τέλος της παρέκβασης.

Προσωπογραφία, λοιπόν, είναι κατάλογος προσώπων, συγκροτημένος με απόλυτη αλφαβητική τάξη και συντεθειμένος κατά κανόνα σε διαχρονική βάση,³ που περιλαμβάνει τα ονόματα όσων ανθρώπων διεσώθη η ύπαρξη από τη λήθη και την αφάνεια· λ.χ., η Προσωπογραφία της αρχαίας Σπάρτης συντίθεται από τα πρόσωπα των οποίων τα ονόματα διέσωσε η αρχαία γραμματεία, στις κατά καιρούς και είδη αναφορές της, αυτών που διεσώθησαν τα ενεπίγραφα επιτύμβια μνημεία τους, των πιστών που προσέφεραν στην εφεστία θεότητα το ενεπίγραφο ανάθημά τους, εκείνων που η συμμετοχή τους στον δημόσιο βίο απέφερε την αναγραφή του ονόματός τους σε κάποια επιγραφή και πολλών άλλων, που η τύχη θέλησε να φθάσει έως εμάς η επώνυμη ύπαρξή τους. Προφανώς, τα υπαρκτά πρόσωπα που περιλαμβάνει μία Προσωπογραφία —λ.χ., της Σπάρτης, των Αθηνών, της Θήβας⁴ κ.ά. πόλεων— αποτελούν την ισχνή μειονότητα, αφού η πλειονότητα (των πολιτών τους) παρέμεινε στο σκοτάδι και χάθηκε για εμάς ανεπιστρεπτή, επειδή οι συνθήκες δεν επέτρεψαν τη διάσωση του ονόματός τους και συνακόλουθα τη μαρτυρία της υπάρξεώς τους. Εάν σας έλεγα ότι μία Προσωπογραφία διασώζει στην καλύτερη των περιπτώσεων μόλις το 1/1000⁵ των υπαρκτών προσώπων, ίσως θα εννοούσατε πληρέστερα για τί μεγέθη ομιλούμε και, το μείζον, ποιά είναι η ποσοτική σχέση ανά-

3. Λ.χ., από τις απαρχές έως το 323 π.Χ. ή τον 4ο μ.Χ. αι.

4. Για Σπάρτη και Αθήνα βλ. σημ. 7. Σ. Ν. Κουμανούδης, *Θηβαϊκή προσωπογραφία*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 90, Αθήναι 1979.

5. Υπολογισμός οπωσδήποτε αυθαίρετος, απόρροια πρωτίτως διαισθήσεως και ενδείξεων και όχι αποτέλεσμα τεκμηριώσεως, αφού το τελευταίο καθίσταται παντελώς ανέφικτο.

μεσα στον ανώνυμο και αφανή με τον επώνυμο και επιφανή. Με άλλα λόγια, για κάθε έναν επώνυμο της αρχαιότητας, τον άνθρωπο δηλαδή που διεσώθη το όνομά του με τον άλφα ή βήτα τρόπο, αναλογούν 1000 ανώνυμοι, πάντοτε εννοώ σε διαχρονική βάση. Έτσι, καθίσταται κατανοητό ότι μία Προσωπογραφία συντίθεται – και πώς αλλιώς θα ήταν δυνατόν; – μόνον από τους επώνυμους και οι ανώνυμοι δεν μπορούν μεθοδολογικώς, ως ανύπαρκτοι, να διεδικήσουν θέση στα λήμμάτα της. Να, λοιπόν, που εντοπίσαμε την ειδοποιό διαφορά μεταξύ ανωνύμου και επωνύμου: και έγκειται αυτή στη διάσωση του ονόματος κάποιου, άλλως στην ονοματισμένη μαρτυρία της υπάρξεώς του.

Διευκρινίζω, παρότι θεωρώ ότι προκύπτει αβίαστα η πρόσληψη, πως χρησιμοποιώ τον όρο επώνυμος με την κύρια, πρωταρχική, όσο και κυριολεκτική, σημασία της λέξεως, αυτήν δηλαδή «του ενυπόγραφου, του γνωστού, του ονοματισμένου» και όχι με τη μεταφορική, «του διάσημου, του φημισμένου, του πασίγνωστου». Συνακόλουθο, λοιπόν, το ερώτημα – ανατρέχοντας στα δίδυμα συνοδευτικά επίθετα του αρχικού μας δίπολου – ένας επώνυμος είναι κατ' ανάγκην μόνον επιφανής; Άλλως, αφανής είναι μόνον ο ανώνυμος; Και στα δύο ερωτήματα η απάντηση είναι το απόλυτο όχι. Πολλοί επώνυμοι της αρχαιότητας ήταν απλοί άνθρωποι, μή έχοντας καμία ιδιαίτερη θέση στο κοινωνικό σύνολο, ούτε υπήρξαν μέτοχοι-διαχειριστές της όποιας εξουσίας· η τύχη θέλησε απλώς να διασωθεί το όνομά τους και να καταστούν έτσι επώνυμοι από τη μία, και καθόλα άξιοι του χαρακτηρισμού αφανείς από την άλλη. Αντιστοίχως, πολλοί επώνυμοι πέρασαν από το προσκίνητο της Ιστορίας,⁶ αλλά δεν διεσώθη το όνομά τους, παραμένοντας έτσι στο σκοτάδι και την αχανή χορεία των ανωνύμων. Κάθε Προσωπογραφία, επομένως, περιλαμβάνει μόνον τους επώνυμους, που διακρίνονται σε επιφανείς και αφανείς. Ο επώνυμος, δηλαδή, – ή, ο ανώνυμος εξίσου – μπορεί να είναι επιφανής ή αφανής, και τα δεδομένα τεκμηριώνουν απόλυτα αυτή την αμφίδρομη σχέση. Τα παραδείγματα περι-

6. Ανατρέχοντας για παράδειγμα σε καταλόγους αξιωμάτων μπορούμε να δούμε τα σημαντικά κενά, που αγωνίζεται – πολλάκις μάταια – να καλύψει η έρευνα, όπως λ.χ. στις σειρές των βασιλέων της Σπάρτης, των Εφόρων, των Επωνύμων Αρχόντων στην Αθήνα ή των Στρατηγών αρκετών Κοινών, κ.ά.

σεύουν και για τις δύο περιπτώσεις, αλλά δεν περιπεύουν, αποσκοπώντας στην εξασφάλιση της σαφήνειας:

Ο αφανής (λ.κ., ακτήμων τεχνίτης) μπορεί να είναι ανώνυμος (αμάρτυρη η ύπαρξή του) ή επώνυμος (διεσώθη, λ.κ., η επιτύμβια στήλη του).

Ο επιφανής (λ.κ., στρατηγός του Κοινού των Θεσσαλών) μπορεί να είναι ανώνυμος (αμάρτυρη η ύπαρξή του) ή επώνυμος (μαρτυρείται στις πηγές η συμμετοχή του σε εκστρατεία).

Και είναι πολυποίκιλες οι παράμετροι και οι παράγοντες, συχνά μάλιστα παντελώς απρόβλεπτοι και αστάθμητοι, που συνέβαλαν στη διάκριση μεταξύ επωνύμων και ανωνύμων στο μακρόχρονο διάστημα της αρχαιότητας. Θα το εννοούσατε καλύτερα, εάν, λ.κ., σας αντιπαρέβαλα τις περιπτώσεις των Αθηνών και της Σπάρτης: στην πρώτη η, υπό νέα συγκρότηση, Προσωπογραφία των πολιτών της υπολογίζεται ότι θα ξεπεράσει τους 25 με 30.000 Αθηναίους,⁷ ενώ στη δεύτερη δεν υπερβαίνει τους 5.000 γηγενείς,⁸ πάντοτε στην ίδια διαχρονική βάση (απαρχές-ύστερη αρχαιότητα). Βλέπετε, στην Αθήνα ο καθένας δικαιούται επιτυμβίου μνημείου, και απλώς ποικίλλει η μορφή του και το κόστος, ανάλογα με την κοινωνική τάξη του θανόντος· στη δωρική κοινωνία όμως της Σπάρτης, την επιπλέον «ολιγόγραφη» στην καταγραφή δημόσιου και ιδιωτικού βίου, για μεγάλο διάστημα οι Λυκούργειες επιταγές ορίζουν ότι επιτυμβίου μνημείου αξιούνται μόνον οι θανόντες *εν πολέμῳ* και οι θανούσες *αρτίτοκοι* (λεχώνες).⁹ Έτσι, μπορείτε να κατανοήσετε το πόσο ευμετάβλητη ήταν η διαχωριστική γραμμή μεταξύ επωνύμου και ανωνύμου κατά την αρχαιότητα.

7. Δεν υπολογίζουμε τους ξένους ή τους *originis incertae*. Βλ. Johannes Kirchner, *Prosopographia Attica*, vol. I-II, Berlin 1901-1903. J. Sundwall, *Nachträge zur Prosopographia Attica*, Helsinki 1910. J. S. Traill, *Persons of Ancient Athens*, Toronto 1994-. Πρβλ. J. S. Traill – Ph. M. Wallace Matheson, *Personae Athenarum Antiquarum*, *Ἡρότος* 7(1987), 53-76.

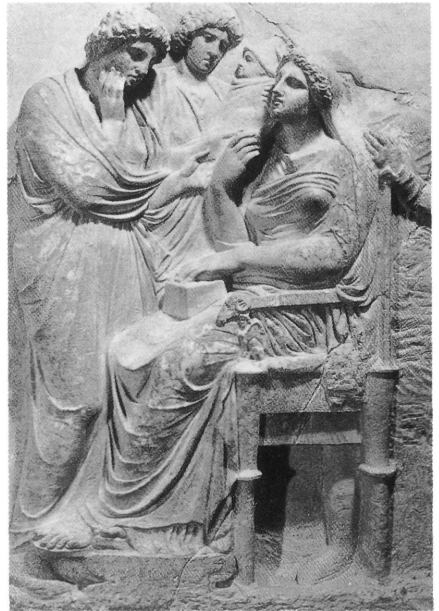
8. Βλ. P. Poralla, *Prosopographie der Lakedaemonier bis auf die Zeit Alexanders des Grossen*, Breslau 1913 [= *A Prosopography of Lacedaemonians from the earliest times to the Death of Alexander the Great*, Chicago 1985² με εισαγωγή, συμπληρώσεις και διορθώσεις του A. Bradford]. A. Bradford, *A Prosopography of Lacedaemonians from the Death of Alexander the Great, 323 B. C., to the Sack of Sparta by Alaric, A. D. 396*, *Vestigia* 27, 1977.

9. Βλ. Πλουτ. *Λυκ.* 27, 3.

Εκείνο πάντως που δεν πρέπει να μας διαφεύγει επ' ουδενί είναι ότι η Ιστορία δημιουργείται από το σύνολο των μονάδων που συγκροτούν μία κοινωνία, από επιφανείς και αφανείς, επώνυμους και ανώνυμους, ο καθένας, προφανώς, με το δικό του κυμαινόμενο ποσοστό συμμετοχής, αλλά εξαργυρώνεται, ή, εάν θέλετε, πιστώνεται στους ολίγους επιφανείς. Για παράδειγμα, μερικές χιλιάδες ανώνυμοι οπλίτες και περισσότεροι «υπηρέτες» τους συνέβαλαν στη μεγαλειώδη νίκη στη μάχη των Πλαταιών (479 π.Χ.), που χρεώνεται όμως στον σπαρτιάτη βασιλέα Πausανία τον Κλεομβρότου και μερικούς ακόμη συντοπίτες του λοχαγούς ή αριστεύσαντες των συμμάχων, όσων διέσωσε τα ονόματα ο Ηρόδοτος.

Κατακλείδα σε αυτήν την εισαγωγή, την τόσο αναγκαία, όσο και κουραστική, το ομολογώ, ας είναι δύο λόγια και για τον τίτλο της δικής μου διαλέξεως. Οι όροι του αποτελούν ταυτόχρονα και τις παραμέτρους, που καθορίζουν το περιεχόμενό της. Οι αφανείς, επώνυμοι και πρωτίτως οι ανώνυμοι, είναι το αντικείμενό της, αυτούς που ταυτόχρονα χαρακτηρίζω ως «ήρωες» – δικαιολογώντας το ρήμα, που προανέφερα ότι χρησιμοποιώ – και μεγαλούργησαν στον βίο τους, όντας απλοί μέτοχοι και εργάτες της καθημερινότητας. Είναι μάλιστα η τελευταία λέξη, που ορίζει την κύρια παράμετρο του χρόνου των πεπραγμένων τους και ταυτόχρονα της πραγμάτευσής μου, το βραχύχρονο του καθημερινού βίου σε άρρηκτο συνδυασμό με το μακρόχρονο της αρχαιότητας, αφού τα όσα έπονται καλύπτουν όλο το φάσμα και την κλίμακά της. Καθορίζοντας, επιπλέον, και την παράμετρο του χώρου, θα κινηθούμε παράλληλα στο άστυ και τη χώρα του, σε δρόμους, αγορές και οίκους, βγαίνοντας όμως και από τα τείχη για περίπατο και παρατηρήσεις στην ύπαιθρο: η γυναίκα αρτίτοκος, μητέρα, γνέφουσα, μαγείρισσα, λάτρης, καλλωπιζομένη, ερωμένη και στήριγμα του οίκου, ο τεχνίτης, πωλητής, διδάσκαλος, αθλητής, οπλίτης ή πολίτης, ο συμποσιαστής, ο έφηβος του γυμνασίου και της σκόλης, οικέτες και δούλοι, αλλά και οι θεράποντες της γεωργίας και της πρωτογενούς οικονομίας αποτελούν το αντικείμενό μας, όπως το παραδίδει η αρχαία γραμματεία και το εικονογραφεί η Τέχνη. Ψηφίδες βέβαια θα σας παρουσιάσω ενός τόσο εκτεταμένου, αχανούς θα έλεγα, στον χρόνο και τον χώρο ψηφιδωτού. Ας το γνωρίσουμε:

II. Πριν όμως το γνωρίσουμε και σας συστήσω τους αφανείς και ανώνυμους του καθημερινού βίου της αρχαιότητας, οφείλω να διευκρινίσω ότι η τέχνη — όπως και η αρχαία γραμματεία — κατά κανόνα αποφεύγει να απεικονίσει θέματα παρμένα από την πεζή πραγματικότητα της ζωής ή την πρωτογενή, λ.χ., οικονομία. Θέματα κοινότοπα, αν όχι και μειωτικά, ως ασχολίες, ταυτονότα και τετριμμένα δηλαδή για τους προγόνους μας δεν ήταν προσφιλή, άλλως δεν ήταν ελκυστικά για τον αγοραστή, καταναλωτή και ποτέ δεν έγιναν του συρμού. Έτσι, στη θεματική της τέχνης κυριάρχει το ηρωικό και εξιδανικευμένο, ή το επίπλαστο. Θα μπορούσα να απλοποιούσα τα πράγματα λέγοντας ότι η εξαίρεση ανάγεται σε κανόνα. Δεν είχαν για παράδειγμα όλοι οι Αθηναίοι ακολούθους, ούτε όλες οι Αθηναίες διέθεταν θεραπεινίδες να τις κτενίζουν και να τις ψιμυθιάζουν, όπως τις βλέπουμε στα επιτύμβια ανάγλυφα, ούτε η ανατροφή των τέκνων ήταν αποκλειστικό έργο της τίθης ή του οικέτη παιδαγωγού. Δεν ήταν όλοι δηλαδή στην Αθήνα, αλλά και οπουδήποτε αλλού, έχοντες και κατέχοντες. Και αυτό δεν πρέπει να μας διαφεύγει ποτέ στην περιδιάβασή μας στον κόσμο των αρχαίων.

Εικ. 1. Οι θεραπεινίδες «παρουσιάζουν» στη θανούσα αρτίκοκο το αρτιγέννητο βρέφος. Επιτύμβια στήλη· Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 819. Περί το 350 π.Χ.

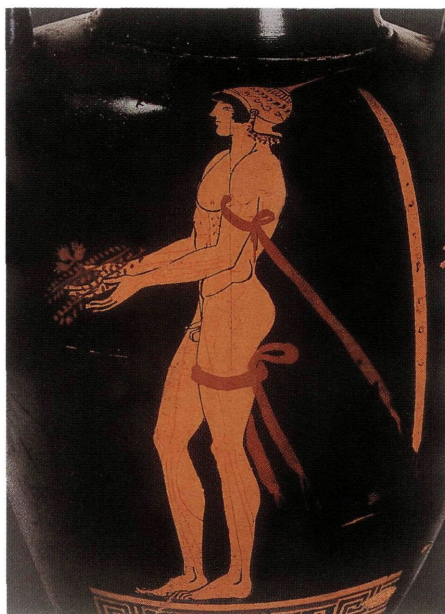
Εικ. 2. Σκηνές από διδασκαλ-
λεό. Κύλικα του ζωγράφου
Δούριδος. Βερολίνο,
Staatliche Museen αρ. 2285.
Περί το 480 π.Χ.

1. Τα παιδιά και οι έφηβοι έχουν τη δική τους ικανή συμμετοχή στις παραστάσεις από την καθημερινότητα. Ως βρέφη εικονίζονται, λ.χ., στις επιτύμβιες στήλες των αρτιόκων μπερών, ξεκινώντας τον βίο τους με τη χειρότερη ειμαρμένη, ως ορφανά (εικ. 1, 18, 19). Αρκετές είναι οι περιπτώσεις που παρίστανται να παίζουν, όντας μία τέτοια ασχολία η πλέον χαρακτηριστική απασχόληση της ηλικίας τους, ενώ λιγοστές, αλλά ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικές είναι αυτές που αφορούν στην εκπαίδευσή τους (εικ. 2). Προφανώς, περισσότερες είναι οι απεικονίσεις των εφήβων και μάλιστα στο γυμνάσιο: από τα πιο προσφιλή στους αγγειογράφους θέματα ήταν ο γυμναζόμενος νέος, να αλείφεται με λάδι από τον αρύβαλλό του (σφαιρικό μικρό αγγείο· εικ. 3), να αγωνίζεται ή να καθαρίζεται με τη σπλεγγίδα (ξύστρα). Ωραία είναι και η εικόνα του νικητή νέου αθλητή, καταστόλιστου με ερυθροβαφείς ταινίες, δεμένες σε μηρό και βραχίονες, με ολάνθιστα κλαδιά στα χέρια, αν όχι και στεφανωμένος (εικ. 4).

Οι Αθηναίοι, τουλάχιστον, έφηβοι της άρχουσας τάξης είχαν και άλλες ψυχαγωγικές δραστηριότητες, όντας ανέμελοι και ανεύθυνοι από βιοτικές ανά-

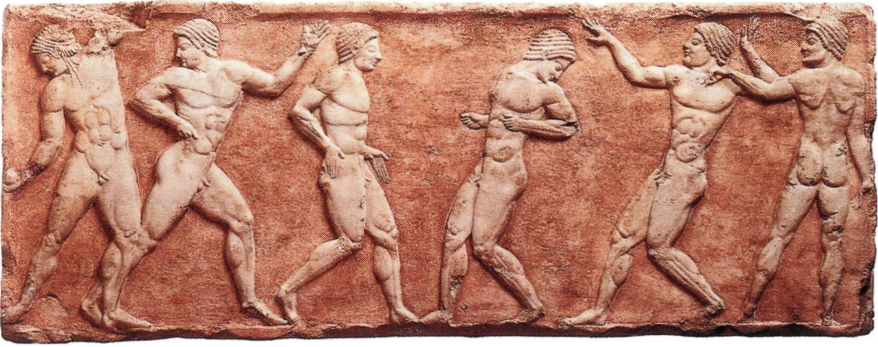

Εικ. 3. Δίδυμο εφήβων αθλητών: κρατούν σιλεγγίδες, ενώ οι αρύβαλλοί τους κρέμονται στον τοίχο. Ρώμη, Musei Vaticani. Περί το 460 π.Χ.

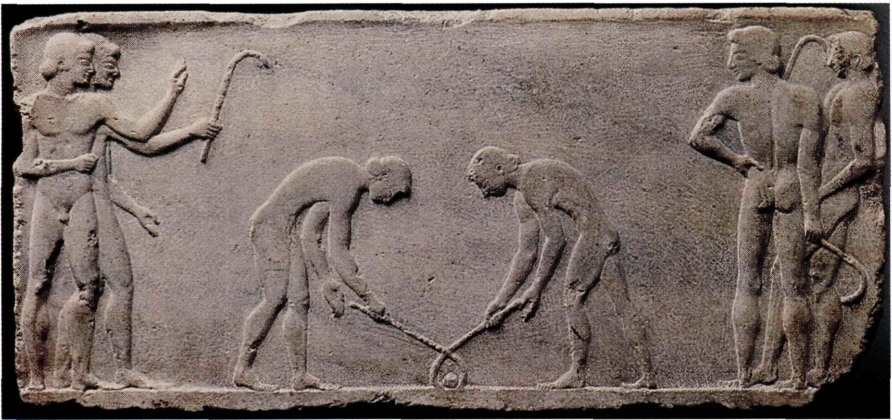
Εικ. 4. Νικητής αθλητής με ερυθρές ταινίες σε μηρό και βραχίονα, κρατεί ολάνθιστα κλαδιά, αποδείξεις της νίκης του. Αμφορέας του ζωγράφου Δούριδος. Αγία Πετρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ, Συλλογή Stroganoff b 5576. Περί το 480 π.Χ.

Εικ. 5. Αθλητές στο αγώνισμα επίσκυρος. Μαρμάρινη βάση επιτύμβιου αγάλματος κούρου. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 3476. Περί το 510 π.Χ.

γκες, όπως τα ομαδικά αθλήματα *επισκύρου* (εικ. 5) ή τύπου hockey (*κερτίζοντες*, εικ. 6) ή βάζοντας αντιμέτωπα να αρπαχθούν οικόσιπα ζώα με παραδοσιακή εχθρότητα μεταξύ τους, όπως ο σκύλος με τη γάτα («γαλεοκυνομαχία», εικ. 7). Να θυμίσουμε ότι ήταν του συρμού στα κλασικά χρόνια οι Αθηναίοι νέοι να εκτρέφουν και να κυκλοφορούν με οικόσιπα ζώα, συχνά εισηγμένα και απολύτως εξεζητημένα, όπως οι εξ Αιγύπτου *ιχνεύμονες* (είδος ικτίδος-κουναβιού).

Εικ. 6. Αθλητές κερτίζοντες (είδος hockey). Μαρμάρινη βάση επιτύμβιου αγάλματος κούρου. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 3477. Περί το 490 π.Χ.

Εικ. 7. Νέοι διασκεδάζουν με «γαλεοκυνομαχία». Μαρμάρινη βάση επιτύμβιου αγάλματος κούρου. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 3476. Περί το 510 π.Χ.

Στις δωρικές πολιτείες, και μάλιστα στη Σπάρτη, οι ασχολίες παιδών και εφήβων, πέρα από την αυστηρά θεσμοτεθημένη παιδεία τους, είναι οπωσδήποτε πιο επίπονες και αποβλέπουν στην απόκτηση γνώσεων και εμπειριών για επιβίωση. Δεν σημαίνει, πάντως, ότι δεν χαίρονται το παιχνίδι και τη σκόλη τους, απλώς άλλα ήθη και άλλες συμπεριφορές διέπουν τη ζωή τους. Όπως επιτάσσει ο κανόνας, οι παραστάσεις τους στην τέχνη είναι σπανιότατες, αν όχι ανύπαρκτες, και εδώ πραγματώνεται απόλυτα ο «νόμος» της ισότιμης ανωνυμίας και αφάνειας, κάτι που ισχύει εξίσου και για τους πρεσβύτερους συντοπίτες τους.

2. Και από τους εφήβους ας περάσουμε στη φυσική τους εξέλιξη, τους άνδρες. Στις παραστάσεις του καθημερινού βίου αποτελούν την πλειονότητα, και πώς θα ήταν αλλιώς ως κατ' επίφαση ισχυρό φύλο. Δεν είναι που καλύπτουν το ηρωικό και εξιδανικευμένο πρότυπο του μαχητή, προστάτη και πανταχού παρόντος ρυθμιστή των πάντων, αλλά επιπλέον αυτοί περιλαμβάνονται στη θεματική των τριμμένων, λ.χ., ως θεράποντες της πρωτογενούς ή δευτερογενούς οικονομίας.

Ο άνδρας, μέτοχος περισσότερο στα κοινά, παρά στα του οίκου του, πολίτης και οπλίτης, θαμώνας στην Αγορά ή το Γυμνάσιο, παρών σε κάθε δημόσια εκδήλωση της πολιτείας του, προβεβλημένος αθλητής, ψυχαγωγείται πολυτρόπως, αλλά προέχει η *περί λύκων αφάς* συμμετοχή του σε ένα συμπόσιο. Είναι

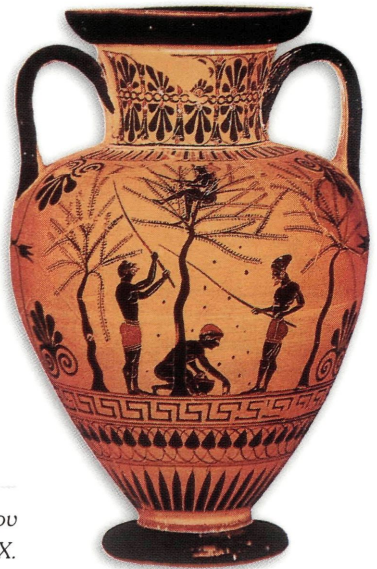
αυτός επίσης, που μπορεί κατά κανόνα να ζήσει την εμπειρία ενός ταξιδιού, την έξοδο από τη χώρα ή και πέρα από τα όριά της: ως πολεμιστής, έμπορος, λάτρης ή και κρατικός απεσταλμένος. Σημαίνουσα ήταν η θέση του ως εκπροσώπου του θείου, παρότι η αρχαία Ελλάδα δεν διακρίθηκε ποτέ για τη δημιουργία ιερατικής κλάσης: όμως ως μάντης ή ιερέας, λ.χ., απολαμβάνει μιας άλλης κοινωνικής αποδοχής. Ιδιαίτερη ήταν και η θέση των εργατών του πνεύματος: ποιητές, ρήτορες, σοφιστές κ.ά. αποτελούσαν ευδιάκριτο κόσμημα του κοινωνικού συνόλου.

Προφανώς, μεγάλες ήταν οι διαφορές από τόπο σε τόπο και ανά εποχή, όπως και συνακόλουθες με την εκάστοτε κοινωνική τους τάξη και οικονομική ευμάρεια. Ο παραλληλισμός, λ.χ., μεταξύ Σπάρτης και Αθήνας των κλασικών χρόνων είναι απόλυτα δηλωτικός και καθίσταται περισσότερο εύληπτος και διδακτικός, εάν αντιπαρατεθεί με τα αντίστοιχα δεδομένα της ύστερης ρωμαϊκής. Στην πρώτη πόλη, όπως προανέφερα, πραγματώνεται συνειδητά η απόλυτη ανωνυμία, και τα πάντα εντάσσονται σε ένα στρατοκρατούμενο σύστημα. Να μην ξεχνάμε ότι ο Σπαρτιάτης αποφασίζει για τα κοινά διά βοής(!), ενώ ακόμη και το συμπόσιο, το γνωστό *φιδίτιο*, δεν είναι τίποτε περισσότερο από ένα στρατιωτικό δείπνο και η ψυχαγωγία έγκειται στις εξιστορήσεις πατρογονικού κλέους και ανεκδότων ανδρικής ρώμης. Επιπλέον, ο έρωτας καθίσταται σχεδόν επιχείρηση μυστική και ενίοτε επικίνδυνη: αγωνιώδης, ταχυτάτη καταφυγή στο άλλο φύλο, πάντοτε υπό το πέπλο του κρυπτού και του σκότους, μακριά από τα, κάθε άλλο παρά, αδιάκριτα βλέμματα των συντοπιτών του. Στην Αθήνα, από την άλλη, ένας Σπαρτιάτης θα μίλαγε για καθεστώς απόλυτης ελευθεριότητας και όχι ελευθερίας. Οι πολίτες ρυθμίζουν τα της πολιτείας διά της ψήφου και τα περισσότερα αξιώματα είναι ενιαύσια και κυαμευτά, ώστε να διασφαλίζεται η συμμετοχή των πάντων. Επιχορηγείται η παρακολούθηση του θεάτρου, η εκπαίδευση και η στρατιωτική αγωγή υπακούει σε άλλους κανόνες, ενώ η συμμετοχή και ευωχία στο συμπόσιο προϋποθέτει την παρουσία του επί τούτου εξειδικευμένου άλλου φύλου. Αλλά και η κύρια παραγωγική δύναμη, αυτή των δούλων, διαφέρει ριζικά: από τη μία τα δημόσια κτήματα, οι *ελλωτες*, και από την άλλη ιδιωτικοί δούλοι, αλλά και *οικέτες*.

Εικ. 8. *Μεταλλωρύχοι.*
Κορινθιακός
(Πεντεσκούφια)
πύλινος πίνακας.
Βερολίνο, Staatliche Museen
αρ. F 871. 6ος αι. π.Χ.

Η τελευταία κατηγορία, αυτή των ανελεύθερων, είναι που, ασχέτως τόπου διαβιώσεως, παραμένει κατεξοχήν ανώνυμη· στις δικές τους δυνάμεις στηρίχθηκε μεγάλο μέρος της ευμάρειας και συνακόλουθα της πολιτιστικής εξελίξεως των αρχαίων πόλεων: στην κυριολεξία ο πολιτισμός των ανωνύμων. Στα δάκτυλα του ενός χεριού μετριούνται, λ.χ., οι επώνυμοι ειλώτες, περισσότεροι είναι οι *οικέτες* και πλήθος οι στους μετέπειτα αιώνες γνωστοί ως *απελεύθεροι* (χειραφετηθέντες δούλοι).

Εικ. 9. *Ελαιοσυλλογή.* Αμφορέας του ζωγράφου
Αντιμένου. Λονδίνο, British Museum αρ. B 436. 510 π.Χ.

Εικ. 10. Άροση. Κύλικα. Παρίσι, Musée du Louvre. 530-510 π.Χ.

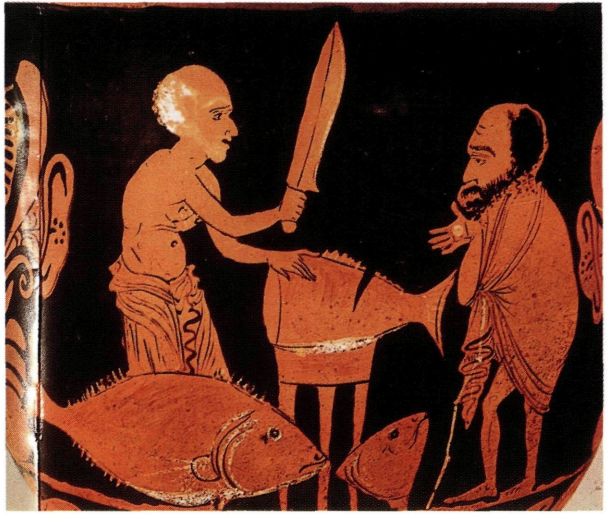
Οι λιγοστές παραστάσεις δούλων λατόμων ή μεταλλωρύκων (εικ. 8) είναι απόλυτα δηλωτικές, ιδίως εάν συνδυασθούν με τις μαρτυρίες της αρχαίας γραμματείας. Ίσως και σε παραστάσεις πρωτογενούς παραγωγής να εικονίζονται δούλοι, χωρίς αυτό να μπορεί να αποδειχθεί. Προανέφερα, άλλωστε, το σπάνιο των συναφών παραστάσεων, λ.χ., μόλις δύο για την ελαιοσυλλογή (εικ. 9), ελάχιστες να καλλιεργούν τη γη (εικ. 10) ή να βόσκουν οικόσιπα ζώα, περισσότερες – Διόνυσος είναι αυτός – να θεραπεύουν την άμπελο ή να κάνουν το σταφύλι γλεύκος.

Εντυπωσιακές, όσο και σπάνιες, είναι οι απεικονίσεις της αστικής τάξης: έμποροι σε επαγγελματικές υποχρεώσεις, ζυγίσματα και συναλλαγές, μαγαζά-

Εικ. 11. Κρεοπέλης. Οινόχοη. Βοστώνη, Museum of Fine Arts αρ. 99.527. 6ος αι. π.Χ.

*Εικ. 12. Ιχθυοπώλης.
Τσεφαλού Σικελίας,
Museo Mandralisca.*

τορες εδώδιμων, όπως κρεοπώλες (εικ. 11) ή ιχθυοπώλες (εικ. 12), αλλά και κάθε λογής τεχνίτες σε φάσεις εργασιακού οργανισμού: σανδαλοποιοί, σιδηρουργοί, ανδριαντοποιοί, οπλουργοί κ.ά. (εικ. 13-15).

Βέβαια, στην τέχνη κυριαρχεί ο ένοπλος άνδρας, ο μαχητής και υπερασπιστής των πατέρων· εικονίζεται κατά την ένδυση του οπλιτισμού, συχνότερα να μάχεται, σε πολυπρόσωπες συνθέσεις στο πεδίο της μάχης (εικ. 16), ή αποχαι-

*Εικ. 13. Σανδαλοποιός.
Πελίκη του ζωγράφου
Ευχαρίδου. Οξφόρδη,
Ashmolean Museum
αρ. 563. Τέλη βου αι. π.Χ.*

Εικ. 14.
Σιδηρουργείο.
Αμφορέας. Βοστώνη,
Museum of Fine Arts αρ.
01.8035.
6ος αι. π.Χ.

Εικ. 15.
Ανδριαντοποιοί.
Κύλικα. Βερολίνο,
Staatliche Museen
αρ. 2294. 5ος αι. π.Χ.

Εικ. 16.
Μάχη οπλιτών
σε φάλαγγες.
Πρωτοκορινθιακή όλλιπη
Chigi. Ρώμη, Μουσείο
Villa Giulia. 640 π.Χ.

ρετώντας τους οικείους του στο επιτύμβιο μνημείο του. Είναι εδώ, λοιπόν, στη μάχη που ο οπλίτης πραγματώνει την ανωνυμία, όπως προανέφερα, όντας μονάδα πολύτιμη, όσο και αφανής, στην παράταξη της φάλαγγας με μόνον επώνυμο τον ηγήτορα.

Εξίσου συχνές και προσφιλείς είναι οι παραστάσεις του ως αθλητή, σε πολυποίκιλα αγωνίσματα, δρόμος, πάλη, πυγμή, παγκράτιο, ακόντιο, δίσκος, άλμα κ.ά., και ιδίως νικητή και τροπαιούχου. Αντιθέτως, λίγες είναι οι απεικονίσεις των παιδαγωγών στην άσκηση του λειτουργημάτων τους (εικ. 3): αποτελούν και αυτοί μία ικανή κατηγορία αφανών ηρώων, με σημαίνουσα συμμετοχή στο πολιτιστικό γίγνεσθαι.

Τέλος, μία ιδιαίτερη κατηγορία, που επέλεξα να σας παρουσιάσω, είναι αυτή της συμπληρωματικής οικονομίας, του άνδρα θηρευτή. Είτε ως κυνηγός, μαχόμενος, λ.χ., με έναν κάπρο ή επιστρέφοντας με τα θηράματα τρόπαια στον ώμο (εικ. 17): ενίοτε και ως ψαράς, σε έναν παράκτιο βράχο να αγωνίζεται για τον επιούσιο.

*Εικ. 17. Κυνηγός. Κύλικα.
Λονδίνο, British Museum.
6ος αι. π.Χ.*

III. Να περάσουμε όμως και σε μία πραγματική ηρωίδα του καθημερινού βίου, τη γυναίκα. Η γυναίκα στον οίκο της, στήριγμα ουσιαστικό της λειτουργίας του, είτε μόνη, είτε δέσποινα ικανού αριθμού θεραπεινίδων και οικετών. Τεκνοποιητική μηχανή, αποκλεισμένη από τη διαχείριση των κοινών, εάν διακρίνουμε τις εξαιρέσεις του κανόνα ως ιέρεια σε λατρευτικά δρώμενα, αμέτοχη στην πολυσχιδή ευωχία ενός συμποσίου, γαστριμαργική, ερωτική και πνευματική, ζει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της πίσω από τους τοίχους: εξέρχεται πρωτίστως για καθημερινές ανάγκες, λ.χ., υδροληψία, ή για να μετάρχει στις εκάστοτε θρησκευτικές εορτές και εθιμικές τελέτες· υπενθυμίζω πως και η παρουσία της στο θέατρο απόρροια λατρευτικού δρώμενου ήταν. Υπεύθυνη για τη διαπαιδαγώγηση των πρώτων χρόνων των βλαστών της, δαπανά πολύ χρόνο σε καθαριότητα, συντήρηση της εστίας, μαγείρεμα, γνέψιμο και ύφανση. Την βλέπουμε πάντως να τακτοποιεί με περισσή φροντίδα τα υπάρχοντά της και να φροντίζει φιλόρεσκα και επισταμένα τον καλλωπισμό της. Προφανώς, δεν είχε παντού και πάντοτε τον ίδιο ρόλο. Τα όρια της προσωπικής της ελευθερίας και συμμετοχής στα κοινά τα καθορίζουν οι εκάστοτε εποχές και τόποι: άλλο το status μιας Λάκαινας και άλλο αυτό μιας Αθηναίας, όπως άλλος ο βίος μιας εταίρας από αυτόν μιας οικοδέσποινας. Η πρώτη, λ.χ., μετέχει αποφασιστικά στην επιτυχία και μέθεξη του συμποσίου: σερβίρει, άδει, χορεύει, συζητεί, διδάσκει τέλος τον έρωτα. Ίδιο σημαίνοντα ρόλο είχαν οι κάθε είδους θεραπεινίδες, λ.χ., οι *τίθες* (παραμάνες) ή οι επιφορτισμένες με την εμφάνιση της οικοδέσποινας (“habilleuse”). Και εάν αφήσουμε τους κλασικούς χρόνους και τα στερεότυπα εκείνης της εποχής και ανέβουμε μερικούς αιώνες στα προχωρημένα ελληνιστικά χρόνια και τους μεταχριστιανικούς αιώνες, θα δούμε εξελίξεις και εντυπωσιακές αλλαγές σε συμπεριφορές και εμφάνιση, τουλάχιστον για τις αστές και τις έχουσες το προς τούτο χρήμα.

Η τέχνη αποφεύγει, πάντως, να την παραστήσει μέτοχο-κοινωνό της πρωτογενούς οικονομίας: δεν την βλέπουμε γεωργό ή κτηνοτρόφο, αλλά ο κήπος με τα λαχανικά, τα οικόσπα ζώα ή ο παρακείμενος αγρός είναι δεδομένο ότι απαιτούσαν την ενεργό συμμετοχή της.

Φρόντισα να επιλέξω χαρακτηριστικές απεικονίσεις, κατ' αρχάς από τα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια, δάνεια από την αγγειογραφία και την πλαστική πρωτίστως, που να τεκμηριώνουν εικονογραφικά τις παραπάνω επισημάνσεις.

Εντυπωσιάζει στα επιτύμβια ανάγλυφα η επώνυμος αρτίτοκος· η θλίψη της θανούσης και ο βουβός σπαραγμός των οικείων της κυριαρχούν, αλλά εστιάζω την προσοχή σας στην ανώνυμη θεραπεινίδα, που παραστέκεται στην προσφιλή της δέσποινα, και το αρτιγέννητο βρέφος, ορφανό πλέον, ενίοτε σπαργανωμένο, σε πρώτο ή δεύτερο επίπεδο να την αποχαιρετούν.

Δύο στήλες, από την Αθήνα της Φιλονόης (εικ. 18) και από τη θεσσαλική Δημητριάδα της Ηδίστης (Αρχ. Μουσείο Βόλου), αποτελούν τα πιο ενδεικτικά δείγματα.

Εικ. 18. Θεραπεινίδα με το βρέφος της νεκρής Φιλονόης. Επιτύμβια στήλη. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 3790. Αρχές 4ου αι. π.Χ.

Εικ. 19. Η επιτύμβια στήλη της Ηγησούς Προξένου. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 3624. Περί το 410 π.Χ.

Αλλά και η πασίγνωστη επιτύμβια στήλη της Ηγησούς πραγματώνει την αντίθεση ανάμεσα στην επώνυμη θανούσα δέσποινα και την ανώνυμη θεραπευίδα· προσέξτε τη διαφορετική ενδυμασία της δεύτερης: χειριδωτός χιτώνας (το βαρβαρικό ένδυμα) και σάκκος (κεφαλόδεσμος) καθορίζουν την κοινωνική της θέση (εικ. 19).

Παρότι μεγάλο μέρος του χρόνου της αναλωνόταν στην καθημερινή φροντίδα του οίκου – στα γνωστά «οικιακά», που ανέγραφαν οι παλαιότερες αστυνομικές ταυτότητες – λιγότες και ευκαιριακές είναι οι ανάλογες απεικονίσεις του να μαγειρεύει, φουρνίζει, γνέφει και υφαίνει, εργασίες τόσο αναγκαίες, όσο και πεζές. Από την άλλη, παρίσταται με περισσή φροντίδα να τακτοποιεί τα υπάρχοντά της, ευκαιρία μοναδική για τον καλλιτέχνη να μας παρουσιάσει τα εκ των ων ουκ άνευ εξαρτήματα (*accessoire*) ενός γυναικείου εξοπλισμού (εικ. 20). Πολύ περισσότερες είναι οι παραστάσεις καλλωπισμού. Η γυναικεία φιλαρέσκεια και πρωτίτως οι επιπαγές της φύσης στο αέναο «παιγνίδι» με το άλλο φύλο επιβάλλουν πάντοτε επιμελημένη εμφάνιση: λούεται, κτενίζεται ή την κτενίζουν, ενδύεται, επιλέγει κοσμήματα από πυξίδες ή και αρώματα! (εικ. 21-22).

Εικ. 20. Κόρη ανασύρει τον πέπλο της από περίτεχνο σετιούκι, ενώ στον τοίχο είναι αναρτημένα τα *accessoire* καλλωπισμού της. Πήλινος πίνακας από τους Λοκρούς. Reggio, Museo Nazionale. Περί το 460-450 π.Χ.

Εικ. 21. Λούσιμο
και καλλωπισμός κορών.
Στάμνος.
Μόναχο, Staatliche
Antikensammlung
αρ. j 394. 5ος αι. π.Χ.

Εικ. 22. Αρωματοπώλης βοηθεί δέσποινα
στις επιλογές της. Περίκη του ζωγράφου του
Αντιμένου. Φλωρεντία, Museo Archeologico
Nazionale αρ. 72732. 6ος αι. π.Χ.

Ευειδή και καλοντυμένη την βρίσκουμε να μετέχει σε λατρευτικά δρώμενα, λ.χ., θυσίες, σπονδές και ικεσίες, εξόδιες τελετές· συνοδεύεται από θεραπαίνιδα και οικέτες που μεταφέρουν τα διάφορα αναγκαία. Οι τελευταίες είναι και αυτές που θα τις δούμε να ασχολούνται με την ψυχαγωγία των αφεντικών παίζοντας διάφορα μουσικά όργανα: αυλό, λύρα, βάρβιτο, κρουστά κá. Προανέφερα, άλλωστε, για την εξαιρετικά σημαίνουσα θέση που κατείχαν οι εταίρες στην ψυχαγωγία των μετεχόντων στο συμπόσιο (εικ. 23)· προφανώς με ιδιαίτερα προσόντα, πνευματικά και σωματικά, στο σύνολό τους ανώνυμες και αφανείς εργάτριες του έρωτα, εάν εξαιρέσουμε τις ολίγιστες περιπτώσεις, που ακριβώς οι υπέρμετρες χάρες τους τις κατέστησαν επώνυμες, κυριολεκτικώς και μεταφορικώς. Τα παραδείγματα περιπεύουν.

Κατακλείδα ας είναι οι χαρακτηριστικές απεικονίσεις, δείγμα μιας άλλης εποχής και νοοτροπίας, όπως προανέφερα, αυτής των προχωρημένων ρωμαϊκών χρόνων (3ος-4ος μ.Χ. αι.) από τη Villa Romana del Casale της Piazza Armerina στη Σικελία. Κρίνεται μόνοι σας για τη χάρη και την ένδυση αυτών των αξιέραστων ανωνύμων κυριών σε στιγμές άθλησης, αλλά και διασκέδασης (εικ. 24, 25).

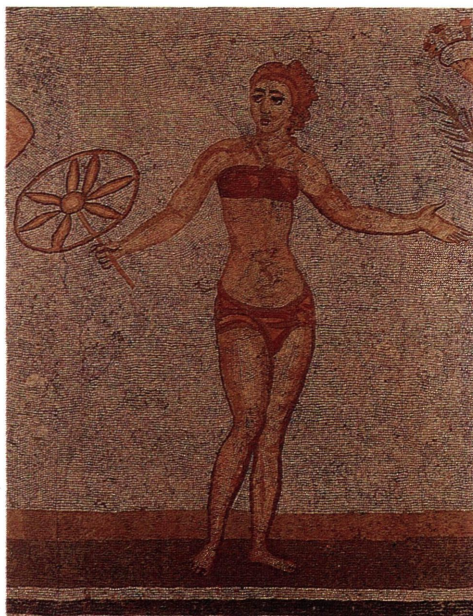
Εικ. 23. Συμποσιαζόμενοι, οινόπληγες, παίζουν τον κόπαβο με τη συνοδεία αυλητρίδος. Κύλικα. Κέιμπριτζ, Κολέγιο Corpus Christi. Αρχές 5ου αι. π.Χ.

Εικ. 24. Δέσποινες
αθλούμενες. Σικελία,
Piazza Armerina. Ψηφι-
δωτό στη Villa Romana
del Casale. 3-4ος αι. μ.Χ.

IV. Δεν επαρκεί ο χρόνος μιας διαλέξεως, ώστε να μνημονεύσουμε και άλλους αφανείς, πρωτίτως ανώνυμους, αλλά και επώνυμους, στις διάφορες ποικιλότητες ασχολίες τους που συγκροτούν τον καθημερινό βίο, ούτε να θίξουμε περισσότερες εκφάνσεις του τελευταίου. Απομένει όμως να αιτιολογήσουμε, με

Εικ. 25. Χαριτόβρυτη δέσποινα. Σικελία,
Piazza Armerina. Ψηφιδωτό στη Villa
Romana del Casale. 3-4ος αι. μ.Χ.

βάση την παραπάνω περιδιάβαση, δύο όρους, πιο σωστά λέξεις, που συνειδητά χρησιμοποιήσα: αυτήν του «ήρωα» και το συνακόλουθο ρήμα μεγαλουργώ.

Η πρώτη αποτελεί το ενδιάμεσο δύο τίτλων, αυτού του Κύκλου των ομιλιών και του της δικής μου, ώστε να διασφαλίζεται η σύζευξή τους και να λειτουργεί η θεώρησή μου ως επαρκές υποσύνολο ικανού συνόλου. Η δεύτερη, ως ρήμα, επιχειρεί ακριβώς να αποδώσει κυριολεκτικώς, όσο και μεταφορικώς τις ενέργειες του υποκειμένου της, «ήρωες», προσδίδοντας, επιπλέον, και την ανάλογη σημασιολογική φόρτιση.

Μπορούμε, λοιπόν, να χαρακτηρίσουμε ως «ήρωες» όλους αυτούς τους αφανείς της καθημερινότητας; Θα απαντούσα ανεπιφύλακτα ναι και καταθέτω επιχειρήματα, ώστε να προλάβω πιθανές ενστάσεις. Το εκάστοτε και εκασταχού κοινωνικό σύνολο συγκροτείται από μονάδες και η λειτουργία του βασίζεται στις μεταξύ τους παντοδαπές σχέσεις, αδιάφορο για το ποιόν των τελευταίων. Προφανώς, κάποιες μονάδες, άνθρωποι, προβάλλονται, λόγω ορισμένων παραμέτρων και συγκυριών, και παρέχουν τον επιτυχή συνδυασμό επωνύμου και επιφανούς, όντας όμως διαχρονικά ισχνή μειονότητα. Η πλειονότητα, το μεγάλο σύνολο ελεύθερων και ανελεύθερων ανθρώπων, ζει και δημιουργεί στο σκοτάδι της ανωνυμίας, παρέχοντας πολλαπλάσιο σε έκταση και αξία έργο. Τα πολιτιστικά επιτεύγματα, λ.χ., της κλασικής Αθήνας πιστώνονται στο όνομα των ολίγων επιφανών, αλλά έχουν για έρεισμα τον καθημερινό μόχθο μερικών χιλιάδων αφανών συμπολιτών τους. Πολλά κτήρια, αγάλματα, στήλες και αγγεία αποτελούν σήμερα αντικείμενα θαυμασμού και μελέτης, παραβλέποντας όμως το ότι είναι δημιουργήματα αφανών και ανωνύμων. Άλλωστε, γι' αυτόν τον λόγο τα αντιμετώπισαν και τα αντιμετωπίζουν, δυστυχώς ακόμη πολλοί, ως προϊόντα καλής τέχνης, επιδεχόμενα μόνον αισθητικής προσεγγίσεως και ερμηνείας και όχι, όπως πράγματι είναι, δηλαδή απλά εξαρτήματα και σκεύη του καθημερινού βίου. Προανέφερα, σε αποστροφή του λόγου μου, ότι θα ήταν σωστό να μιλάμε για πολιτισμό των ανωνύμων. Πράγματι. Έφηβοι και άνδρες, οικέτες, θεραπευνίδες και δούλοι, κόρες, δέσποινες, ιέρειες και εταιρες προσέφεραν έκαστος τον οβολό του, τον μικρό αλλά ποτέ κίβδηλο, στον κάλαθο του καθημερινού βίου, οικοδομώντας, έκαστος *εφ' ἑατάχθη*, το πολι-

τιστικό και ιστορικό γίνεσθαι. Και ακριβώς για το γνήσιο του οβολού τους, που χρόνια κατέβαλαν, ο χαρακτηρισμός ήρωες τους αρμόζει απολύτως. Είναι η ρώμη, η πειθαρχία και η αυταπάρνηση των ανώνυμων οπλιτών της φάλαγγας, που θα αναδείξει τον επιφανή επώνυμο ηγήτορά της νικητή στο πεδίο της μάχης. Προφανώς, και δεν παραγνωρίζουμε και τη δική του συμβολή: να πετύχει την αγαστή σύμπραξη ενός συνόλου, να το εμπνεύσει επιπλέον και να φέρει σε πέρας το οπωσδήποτε δύσκολο έργο του. Αλλά οι οπλίτες, ό,τι και να γίνει, θα παραμείνουν ανώνυμοι και αφανείς· οι νεκροί, οι *εν πολέμω*, θα τύχουν βεβαίως ταφής τιμητικής σε χώρο δημόσιο, επιφανής θα εκφωνήσει τον Επτάφιό τους και εάν η τύχη συμβάλει, μπορεί να διασωθούν από τη λήθη ορισμένων θανόντων τα ονόματα. Οι εξαιρέσεις ορίζουν πληρέστερα τον κανόνα: μόνον στην περιώνυμη μάχη των Θερμοπυλών, οι 300 εντυπωσιάζουν τόσο με τα πεπραγμένα τους – και λόγω καταγωγής βέβαια, αφού δεν συμβαίνει το πάρισον με τους 700 Θεσπιείς – ώστε να ομολογεί ο Ηρόδοτος πως γνωρίζει όλων των Λακεδαιμονίων, και των 300, των υπό τον Λεωνίδα τα ονόματα.¹⁰ Να όμως, που δεν τα περιέλαβε στο έργο του, ίσως για λόγους οικονομίας του γραπτού λόγου, κατατάσσοντάς τους έτσι στη χορεία των ανωνύμων. Αλλά, και το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο διαθέτει, λ.χ., μερικές χιλιάδες γλυπτά, αρκετά ενεπίγραφα και επώνυμα των αγοραστών-χρηστών ή και σπανιότατα των δημιουργών τους· όμως η πλειονότητα είναι έργο ανώνυμων τεχνιτών, που δεν θα μάθουμε ποτέ την ταυτότητά τους. Το ίδιο ισχύει και για τους τόσους παιδαγωγούς, παιδοτρίβες, τίθες, ναύτες, λατόμους, ξωμάχους και αστούς, που συνέβαλαν καθοριστικά στη συγκρότηση και ευδόκιμη λειτουργία κάθε κοινωνικού συνόλου. Απετέλεσαν, εκόντες άκοντες, τους πρωτεργάτες δημιουργίας του πολιτισμού των ανωνύμων. Σε όλους αυτούς, λοιπόν, τους εκτός θεάτρου της επώνυμης καθημερινότητας, αλλά ενεργούς δράστες του αφανούς περίγυρου χώρου της, μόνον το ρήμα μεγαλουργώ θεωρώ ότι αρμόζει για τα πεπραγμένα τους. Και μόνον για να μην προκαλέσω σύγχυση,

10. Ηροδ. VII 224, 1. Μνημονεύει μόνον τρεις αριστεύσαντες στο VII 226, 1 (Διπνέκης), 227 (Αλφειός & Μάρων Ορσιφάντου).

εμπλέκοντάς τους με τους επιφανείς της ιστορίας, επέλεξα να θέσω εντός εισαγωγικών το χαρακτηρισμό ήρωες, που νομίζω δικαιολογημένα τους απέδωσα. Ήρωας, με άλλα λόγια, δεν είναι μόνον ο πραγματώνων το υπέρμετρο των ανθρωπίνων δυνάμεων και συναισθημάτων, πρωτίστως στην εξιδανικευμένη υπεράσπιση των πάτριων ιδεών και κεκτημένων συμφερόντων, αλλά και ο ενεργός εργάτης της καθημερινότητας, ο αφανής βιοπαλαιστής, με ό,τι συνεισφορά του επέτρεψαν δυνάμεις, συγκυρίες και συμπαρομαρτούντα να καταθέσει στο κοινωνικό σύνολο, συμβάλλοντας, έστω και στο απειροελάχιστο, στο πολιτιστικό, ιστορικό γίγνεσθαι.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

R. Flacelière, *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès*, Paris 1959, ελλ. μτφρ. Γ. Βανδώρος, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός Βίος των Αρχαίων Ελλήνων*, εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα 2003 (12η ανατύπ.).

H. Blanck, *Einführung in das Privatleben der Griechen und Römer*, Darmstadt 1996², ελλ. μτφρ. Αλ. Μουστάκα, *Εισαγωγή στην ιδιωτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004.

